

recensie van haar expositie *The Death of the Moth* in 2012 beschrijft auteur Alison McMenamain Steinkamps "interest in the digital sublime."⁴ Filmmaker Annapurna Kumar beschrijft het werk van Steinkamp ook als subliem: "[...] Steinkamp's creations are surprisingly sublime. For me, she serves as a reminder that software can be used as an artistic tool, and that animation can explore the same concepts of perception as painting or sculpture."⁵ Het aspect van angst, van het gevoel dat we in gevaar zijn, dat zowel Schiller als De Mul beschrijven, is afwezig in Steinkamps werk. De sublieme ervaring is vooralsnog esthetisch, gegrond in respect tegenover wat de technologie ons kan opleveren, en niet wat deze van ons kan afnemen.

Kunstenaar Mark Dorf combineert in de serie *//_Path* (2012) beelden waarin 'digitale' natuur groeit in de 'echte' natuur: soms naadloos samensmeltend, soms in sterk contrast met elkaar. Over dit werk zegt hij: "there are few moments in the modern western world that are not influenced by digital technology and connectivity through the Internet. [...] As technology translates and augments the human experience into a quantifiable, navigable, and cataloged language, we no longer log on or off, but rather create harmony living within the framework of technology and the Internet."⁶

Zijn foto's zijn ontzettend esthetisch en herkenbaar – een *rendered* afbeelding van een berg of boom – maar maken ons er tegelijk van bewust dat de natuur samensmelt met het digitale: van biotoop naar technotoop. De sublieme angst blijkt uit Dorfs eigen beschrijving: ons leven verandert door continu via digitale wegen met elkaar verbonden te zijn. Ook is in sommige van zijn foto's de tegenstelling tussen de natuur en zijn digitale toevoeging zo sterk dat het eerder een agressieve ingreep in de natuur lijkt, als een messteek die een doek van Lucio Fontana door tweeën klieft.

Beide werken lijken in eerste instantie te draaien om het oproepen van een esthetische ervaring. In de expositietekst over Steinkamps werk *Still-Life 1* (2016) wordt het zelfs "a new, twenty-first-century version of the aesthetic sublime" genoemd.⁷ Toch tonen deze twee voorbeelden twee andere ervaringen van subliem, vooral binnen de theoretische kaders die Schiller en De Mul schetsen. Steinkamp omarmt de mogelijkheid van technologie om natuur te simuleren, zet deze in als middel om de digitale natuur in haar werk tot bloei te laten komen en geeft ons als kijker daarmee een positieve ervaring. Dorfs benadering is kritischer. Hij benadrukt zowel in zijn werk als in zijn verklaring hiervan de discrepantie tussen natuur en technologie, en hoe dit ook in de toekomst invloed zal hebben op hoe we onze omgeving kunnen blijven ervaren. Deze twee voorbeelden laten zien dat ontzag een spectrum is: de grens tussen wonderbaarlijkheid en angst is dun. Het grijze gebied waar plezier en genot, onrust, beklemming en angst kruisen, is het speelveld van het sublieme.

Op zowel de natuur als technologie hebben wij als mens nauwelijks invloed, hoewel we graag geloven van wel. Hun samensmelting in de beeldende kunst is logisch – beide fenomenen dragen zowel genot als angst in zich, voorwaarden voor een sublieme ervaring – maar ook complex, omdat de relatie tussen de twee fenomenen in een andere situatie compleet anders kan zijn. Die complexiteit en verschillende zienswijzen illustreren de werken van Steinkamp en Dorf. Digitale natuur in de kunst is meer dan

simpelweg een digitale representatie van een plant, of een kritiek op de afwezigheid van de originele natuur; Het is eerder het volgende hoofdstuk in het Boek der Natuur, wat nooit af zal zijn.

Linda Köke

C. SLAAP ALS PROTEST

How Rest the Brave luidt de titel van de groepstentoonstelling die NEST in Den Haag momenteel huisvest. Want ja, op welke wijze rusten de dapperen in een maatschappij waarin optimalisering en commercialisering centraal staan? De dagen lijken te kort en de productieve uren schaars, maar zoals Romeins schrijver en stoïcijnse filosoof Lucius Annaeus Seneca vlak na Christus al schreef: "Het enige wat drukbezette mensen aangaat is de tijd van nu, en die is zo kort dat je hem niet kunt vastpakken. En zelfs dat ene glipt uit hun handen doordat ze met van alles tegelijk bezig zijn."

Doorweekt en redelijk gehaast kom ik aan bij NEST. Ik veeg de druppels van mijn bril en breng mijn ademhaling tot bedaren. Op het moment dat de suppoost de deur opent en ik de tentoonstelling binnenstap, overvalt me een zeer welkome sereniteit.

Binnenwereld, buitenwereld. Wanneer je ergens mee zit, ervaar je de wereld in dat daglicht. Multidisciplinair kunstenaar Remco Osório Lobato krijgt het met een architectonisch bouwwerk van hout voor elkaar de overgangsfase tussen buiten en binnen te realiseren. *The Last Temple* (2021) bestaat uit een verhoogde loopbrug, een gang zonder muren aan de zijden en hier en daar een paar treden om de vloer van de tentoonstellingsruimte te betreden. Het is een statement dat diagonaal tussen de andere werken is geplaatst. Het werk is een metafoor voor de stadia die zich aandienen tussen wakker en slaap, tussen werkelijkheid en tijd.

"Er is geen kunst zonder luiheid." Dit schreef Mladen Stilinović in zijn manifest *The Praise of Laziness* (1993). Annosh Urbanke schreef voor *Tubelight #116* – geheel in

het teken van luiheid – over het werk van deze kunstenaar. Rusten als verzet tegen de groeiende winst maatschappij die met de minuut ongelijker wordt: de innerlijke wereld die tijdens het dromen tot leven wordt gewekt, hoeft op geen enkel vlak op te boksen tegen het voortstuwende mechanisme dat kapitalisme heet. Stilinović onderzoekt in zijn werk de relatie tussen kunst en arbeid, met een kritische noot ten opzichte van machtsstructuren. *Umjetnik radi / Artist at Work* (1978) is een fotoserie van acht zwart-witfoto's waarop de kunstenaar zelf te zien is. Het is onduidelijk wat hij aan het doen is. Droomt of slaapt hij? Is hij lui aan het mijmeren? Nee, hij maakt kunst.

Het liggende lichaam doet me denken aan de Chinese stroming *tang ping*: een levensstijl en sociale protestbeweging waarin mensen de maatschappelijke druk om te hard of over te werken afwijzen. Ze kiezen ervoor om “plat te gaan liggen en de slagen te boven te komen” via een minder begeerlijke, meer onverschillige houding ten opzichte van het leven. De installatie met gelijknamige publicatie *As long as there is time to sleep* (2016) van Yoojin Lee laat zien hoe kwetsbaar een slapend lichaam is. De installatie bestaat uit een eenpersoons luchtbed, een witte deken die over het luchtbed gedrapeerd ligt en een aantal kussens bedrukt met digitale prints van steigernetten die onder andere tegen een pilaar aan hangen. Ik associeer het met een onopgemaakt bed van iemand die de slaap als iets tijdrovends ziet in een maatschappij waarin het continu ‘aan staan’ verwacht wordt. Lee stelt slapen, vertragen en dralen centraal in haar werk waarbij ze (in-)activiteit en (on-)productiviteit als vorm van stil verzet aanbiedt. De manier waarop deze compositie alledaags, nonchalant en tegelijkertijd heel bewust en standvastig overkomt, maakt dat ik me realiseer hoe belangrijk het nemen van een pauze is.

“Can you remember when you last did nothing?” Subtiele, witte letters prijken op een donkergroene achtergrond. Het is vermoedelijk voor menigeen een confronterende vraag. Want wanneer deed je voor het laatst daadwerkelijk niets? Helen Cammock onderzoekt in de film *They Call It Idlewild* (2020) het begrip nietsdoen, de politiek van luiheid en de doelloosheid als een voorrecht in een neoliberale context. Cammock koppelt dit onderzoek aan periodes en stereotypen uit de geschiedenis waarbij vrouwelijkheid, macht en zwart zijn aan bod komen. Nina Simone's *I wish I knew how it feels to be free* wordt niet voor niets als luistertip aangehaald. Simone zingt hierin impliciet over de verlangens die de huidige hype van hyperproductiviteit ook tot gevolg heeft: “I wish I knew how / It would feel to be free / I wish I could break / All the chains holding me”. Het individu heeft te dealen met de externe verwachtingen van de samenleving, niet alleen wat betreft productiviteit maar ook op het gebied van rusten en lui zijn. Het zet mij aan het denken: wanneer is mijn luiheid geoorloofd en wie bepaalt dat?

Ik ervaar luiheid als een trance van volledige overgave. Volgens Ana Montiel is de menselijke waarneming vergelijkbaar met een hyperreële lucide droom of een collectieve hallucinatie. Ze buigt zich in haar werk over de grenzen van het menselijk bewustzijn en de voortdurende onzekerheid van de werkelijkheid waarin we zijn ondergedompeld. Haar serie digitaal gecreëerde schilderijen *Relics of Us* (2021-2022) zou je de visuele vertaling van onze onbewuste waarneming kunnen noemen. Daar waar ons bewustzijn ons in de steek laat, gaat Montiel verder.

Pastelkleurige vlekken dansen voor mijn ogen en brengen me in een staat van verwondering. Waar kijk ik naar? Het lijkt wel het negatief van de dansende vlekken die aan de binnenkant van mijn ooglid ontstaan als ik in de zon op het strand lig te luieren.

De tentoonstelling *How Rest the Brave* functioneert als een spiegel voor de ziel en een pleidooi voor de rust. Terwijl ik door de stromende regen naar de tram loop, komen wederom de wijze woorden van Seneca in mij op: “Op vruchtbaar bouwland moet je niets forceren, want als je er ononderbroken zaait en oogst is de grond snel uitgeput. Zo is het ook onze mentale kracht: die zal breken bij voortdurende inspanning. Maar krijgen we een beetje rust en ontspanning, dan sterken we weer aan. Voortdurend hard werken leidt tot een soort geestelijke afstomping en slapheid.”

Het luie protest, ik ben voor. *I prefer to.*

Puck Kroon

D. KUNSTCONFETTI IN TILBURG

Broodnuchter en niet verkleed rijd ik als rasechte Brabander op carnavalszaterdag naar Tilburg voor de opening bij PARK. Een bijzondere ervaring, te meer omdat carnaval na twee jaar pandemie eindelijk weer gevierd mag worden. Ik heb me misschien onnodig ingehouden. Ik beland direct in een gesprek waar het gaat over verende vloeren en plassen bier die de vorige avond gemorst zijn.

Dit slaat meteen een brug naar een van de aantrekkelijke linosneden van Ivo van Leeuwen. *Van weemoed naar de nacht* verbeeldt in zwart en wit een scène uit Café Weemoed in Tilburg met een volle ruimte waar gedanst en gesjanst wordt. Een nog spannender werk uit deze serie is *Voltreffer met konijn* waarop een man met een sloom ogend wit konijn in zijn armen een dreun van een bokshandschoen incasseert. Bloed, zweet en tranen vliegen in het rond. Enkele microseconden later zou het hagelwitte konijn besmeurd zijn. Als een film stilgezet op een subliem gekozen moment. De verwijzing naar Joseph Beuys' *Wie man dem toten Hasen die Bilder erklärt* (1965) is onbedoeld.

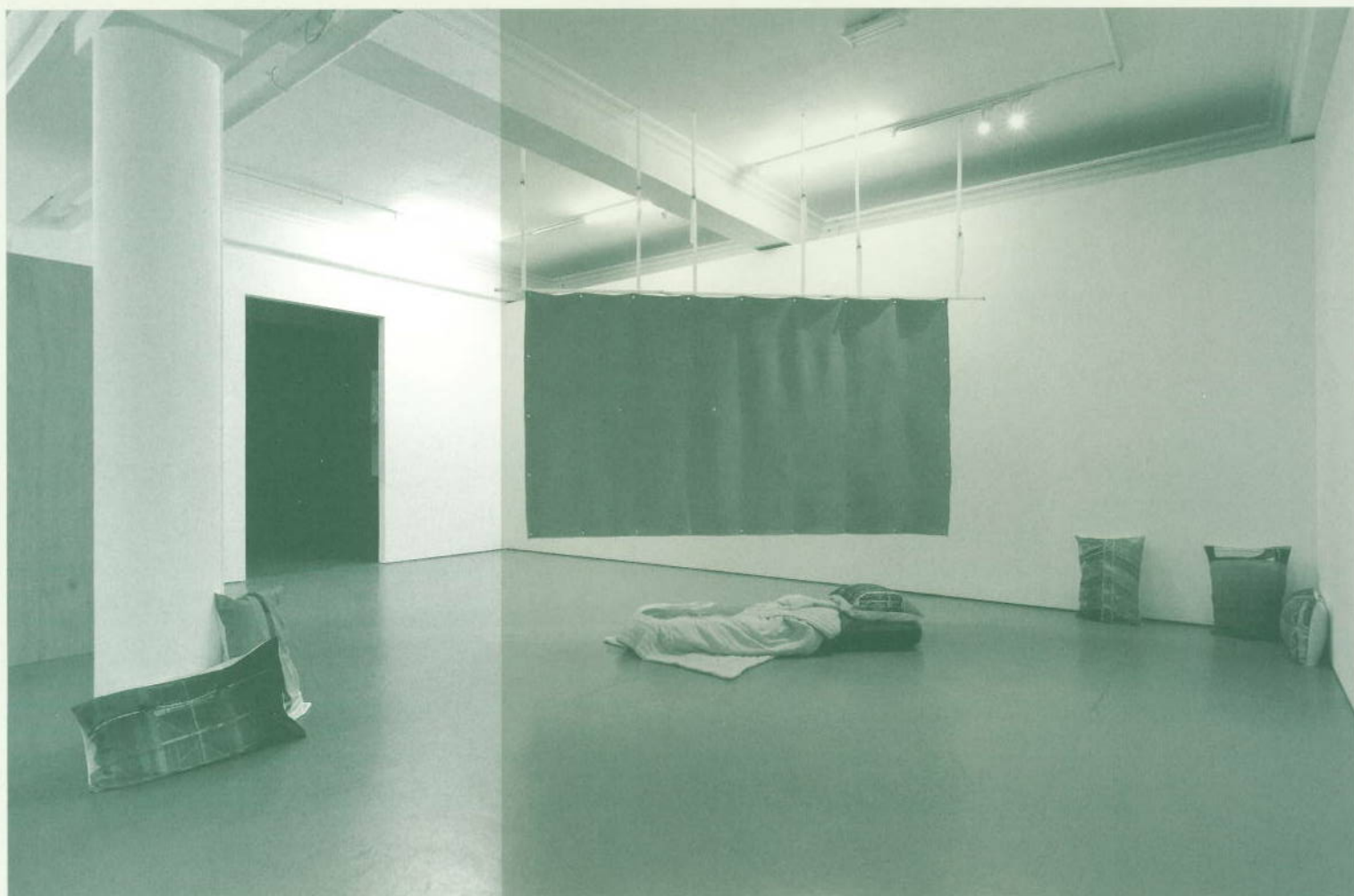
C.

Yoojin Lee, *Who falls asleep?* (detail), 2016, courtesy de kunstenaar en NEST, foto: Charlott Markus

Remco Osório Lobato, *The Last Temple*, 2021, courtesy de kunstenaar en NEST, foto: Charlott Markus

Yoojin Lee, *As long as there is time to sleep*, 2016, courtesy de kunstenaar en NEST, foto: Charlott Markus